

Київський університет імені Бориса Грінченка

НАГАЄВСЬКА ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.9.019.4:377.1

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ АСЕРТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
В УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Помиткін Едуард Олександрович,
Інститут педагогічної освіти
і освіти дорослих НАПН України,
завідувач відділу психології праці.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Гошовський Ярослав Олександрович,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
завідувач кафедри педагогічної
та вікової психології;

кандидат психологічних наук
Кльоц Любов Антонівна,
Комунальний заклад «Житомирський обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти»
Житомирської обласної ради,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 25 квітня 2017 р. о 12:30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий «24» березня 2017 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л. І. Подшивайлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна система професійно-технічної освіти вимагає оновлення та інтеграції психологічних знань щодо розв'язання складних задач і проблем, які виникають під час підготовки кваліфікованого конкурентоспроможного робітника. Здатність швидко адаптуватися в розв'язанні складних виробничих проблем, відповідати за прийняті рішення, комунікабельність, впевненість, ціннісне ставлення та повага до інших є вимогами та очікуваннями суспільства від випускника професійно-технічного навчального закладу. На сучасному ринку праці роботодавці потребують високодуховної та конкурентоспроможної молоді зі сформованою асертивною поведінкою, що актуалізує потребу у здійсненні психологічного супроводу підготовки кваліфікованого робітника в умовах навчально-виховного процесу.

Психологічні дослідження різних аспектів асертивної поведінки особистості здійснено у наукових працях Л. Ф. Алексеєвої, Р. Альберті, Г.О. Балла, А. Бандури, С. Бішопа, М. Емонса, Л. Майкла, Є. П. Нікітіна, Е. Роберта, А. Сальтера, Н. Є. Ситнікової, Н. Є. Харламенкової та ін. У більшості наукових праць асертивна поведінка розглядається у взаємозв'язку з позитивною Я-концепцією (Р. Бернс, А. Маслоу, К. Роджерс); впевненістю у собі (Р. Ентоні, В. Г. Ромек, І. Г. Скотнікова, П. Чісхольм); самоповагою (Н. М. Дятленко, Е. Еріксон, Г. А. Цукерман); гідністю і честю (А. П. Аксенкін, Г. О. Балл, Г. Д. Бандзеладзе, В. А. Блюмкін, В. В. Рибалка, С. В. Удовицька, Р. Х. Шакуров); морально-духовною активністю та ціннісними орієнтаціями (В. П. Анненков, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, Я. О. Гошовський, О.Д. Научитель, Е. О. Помиткін); повагою, гуманністю, чуйністю та толерантністю (А. Адлер, Г. М. Свідерська, О. А. Свешнікова, В. Е. Франкл, Е. Фромм) та ін.

Такі дослідники як С. А. Медведєва, О.Л. Мерзлякова, Н. Ю. Ражина, О. В. Хохлова, В. А. Шамієва асертивну поведінку розглядають у контексті конструктивного способу міжособистісної взаємодії, етичного спілкування, поваги у ставленні до себе та інших. Дослідження Р. С. Гуревича, І. А. Зязюна, В. Г. Кременя, Н. Г. Ничкало щодо особливостей професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників у системі професійно-технічної освіти дають підстави розглядати асертивну поведінку як один зі шляхів розвитку соціальної адаптації особистості. Це сприяє інтеграції молодшої людини у виробниче середовище, дозволяє успішно здійснювати професійну діяльність та забезпечує збереження психологічного здоров'я у процесі взаємодії з соціумом. Підходам до створення психологічного середовища, спрямованого на духовний, компетентнісний розвиток особистості, професійну успішність майбутнього фахівця присвячено дослідження Г.Д. Бандзеладзе, М.Й. Боришевського, О.В. Волошиної, Л.А. Кльоц, С.Д. Максименка, В. Р. Міляєвої, Н. А. Побірченко, О. П. Сергєєнкової.

Теоретичний аналіз наукових праць з досліджуваної проблеми виявив відсутність наукової аргументації щодо особливостей розвитку асертивної поведінки учнів у системі професійно-технічної освіти, необхідних психологічних умов, які сприяють її розвитку.

Важливого теоретичного і прикладного значення набуває поглиблене вивчення сутності асертивної поведінки, її компонентів та показників, умов розвитку асертивної поведінки у професійно-технічному навчальному закладі. Актуальність проблеми, об'єктивна потреба роботодавців у конкурентоздатних кваліфікованих робітниках зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Психологічні умови розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної теми науково-дослідної роботи відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України «Психологічні особливості підготовки педагогічних працівників до розвитку духовного потенціалу учнівської молоді» (державний реєстраційний номер 0114U003165). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол №8 від 01.10.2009 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №4 від 25.05.2010 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні умови розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми асертивної поведінки в сучасній психологічній науці.
2. Емпірично дослідити структурні компоненти асертивної поведінки та психологічні умови її розвитку в учнів професійно-технічних навчальних закладів.
3. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму розвитку асертивної поведінки учнів в умовах професійно-технічних навчальних закладів.
4. Розробити методичні рекомендації для практичних психологів і педагогічних працівників щодо створення психологічних умов розвитку асертивної поведінки учнів.

Об'єкт дослідження: асертивна поведінка особистості.

Предмет дослідження: психологічні умови розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять фундаментальні положення про особистість, типологію її поведінки (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн); основні підходи до категорії «Я» (Р. Бернс, У. Джеймс, А. Маслоу, К. Роджерс); концепції формування і розвитку асертивної поведінки (С. Бішоп, С. А. Медведева, Н. Ю. Ражина, А. Сальтер, О. В. Хохлова, В. А. Шамієва); ідеї гуманізму в системі освіти у процесі виховання молоді (Г. О. Балл, І. Д. Бех, Б. С. Братусь, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, В. О. Сухомлинський); концептуальні засади підготовки кваліфікованих робітничих кадрів в системі професійно-технічної освіти (Р. С. Гуревич, Н. Г. Ничкало, В. О. Радкевич); принципи єдності психіки і діяльності; детермінізму; дослідження психологічних явищ у розвитку, системності; особистісного підходу.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань застосовано сукупність методів наукового дослідження: *теоретичні* – системно-структурний аналіз наукових джерел з проблеми дослідження для розкриття змісту базового поняття дослідження, його компонентів; узагальнення, синтез, моделювання даних для побудови моделі асертивної поведінки; *емпіричні* – констатувальний експеримент (спостереження, опитування, тестування, інтерв'ю, контент-аналіз) для апробації моделі асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів, з'ясування динаміки та чинників розвитку асертивної поведінки; формувальний експеримент – для оцінки ефективності програми розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів; *статистичні методи оцінки експериментальних даних*: факторний аналіз з метою знаходження узагальненої матриці факторів асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів, який обґрунтовує багатофакторну концепцію досліджуваного явища та визначає показники всередині кожного фактору; лінійний статистичний кореляційний аналіз для дослідження зв'язків між змінними (коефіцієнт кореляції Пірсона) та побудови кореляційної матриці й корелограми асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів; непараметричний метод Н-критерій Крускала-Уолліса – для оцінки відмінностей одночасно між трьома вибірками (1, 2, 3 курсу) учнів професійно-технічних навчальних закладів за рівнем розвитку асертивної поведінки; непараметричний статистичний U-критерій Манна-Уїтні – для оцінки відмінностей між вибірками чоловічої та жіночої статті серед учнів професійно-технічних навчальних закладів за рівнем розвитку асертивної поведінки; непараметричний метод Т-критерій Вілкоксона для перевірки відмінностей між контрольною та експериментальною групами, співставлення вимірних показників розвитку асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів у різних психологічних умовах; експертну оцінку та анкетування для оцінки ефективності впроваджених форм роботи з учнями. Статистична обробка даних проводилась за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS – версія 13.0, Microsoft Office Excel 2003, 2010.

Експериментальна база дослідження: дослідно-експериментальною роботою було охоплено 300 учнів 1-3 курсів Державного навчального закладу «Полтавське вище міжрегіональне професійне училище» (колишня назва – Державний навчальний заклад «Полтавське вище міжрегіональне професійне училище ім. Героя Радянського Союзу Бірюзова С.С.»), Луцького центру професійно-технічної освіти, Житомирського професійного політехнічного ліцею, Державного навчального закладу «Житомирське вище професійне технологічне училище». Дослідження здійснювалося впродовж 2010-2014 років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* охарактеризовано психологічні особливості розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів; обґрунтовано модель асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів із такими компонентами: когнітивний (показники: сформованість моральних принципів, рефлексія, ідентифікація, ставлення до інших); емоційно-почуттєвий (показники: саморегуляція емоцій та почуттів, адекватність прояву емоційних реакцій, потреба встановлювати з іншими емоційні контакти); результативний (показники:

впевненість у собі, соціальна сміливість, ініціатива у соціальних контактах); виявлено взаємозв'язки між компонентами асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів та особливості їх розвитку; визначено провідні внутрішні умови (пов'язані із забезпеченням розвитку та саморозвитку індивідуальних психологічних властивостей та якостей особистості учня, які обумовлюють вибір асертивної форми поведінки) та зовнішні умови (втілюються у цілеспрямованому системному психолого-педагогічному виховному впливі на особистість та створенні розвивального навчально-виховного середовища); розроблено й апробовано програму розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів; *поглиблено і розширено зміст поняття асертивної поведінки як впевненої, позитивно спрямованої та соціально активної взаємодії з іншими, що базується на ціннісному ставленні до іншого та до себе, забезпечує досягнення значимої для особистості мети; набули подальшого розвитку наукові положення про психологічні чинники та психолого-педагогічні принципи організації освітнього процесу з метою розвитку асертивної поведінки учнів.*

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці та апробації: комплексу психодіагностичного інструментарію, який може бути використаний для моніторингу практичними психологами розвитку асертивної поведінки учнів у системі професійно-технічної освіти; програми розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів, яка може бути впроваджена практичними психологами під час здійснення просвітницької, корекційно-відновлювальної, розвивальної роботи, навчальної діяльності (проведення факультативів, гуртків, курсів); методичних рекомендацій для психологів та педагогічних працівників щодо створення психологічних умов розвитку асертивної поведінки в учнів. Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані у системі підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з психології під час викладання навчальних дисциплін з вікової, педагогічної, соціальної психології, психології праці тощо.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Державного навчального закладу «Полтавське вище міжрегіональне професійне училище» (колишня назва – Державний навчальний заклад «Полтавське вище міжрегіональне професійне училище ім. Героя Радянського Союзу Бірюзова С. С.») (довідка № 201 від 17.04.2014 р.), Луцького центру професійно-технічної освіти (довідка № 17 від 02.06.2014 р.), Житомирського професійного політехнічного ліцею (довідка № 274 від 17.06.2014 р.); Державного навчального закладу «Житомирське вище професійне технологічне училище» (довідка № 637 від 24.06.2014 р.), Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 492 від 13.10.2016 р.).

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи було представлено у формі доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях: «Психологія ХХІ століття: здобутки і перспективи. Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2015 р.); «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2015); «Проблема емпіричних досліджень у психології (до 100-річчя від дня народження Ролана Барта)» (Київ, 2015, Краків 2016); «Сучасні освітні технології у професійній підготовці майбутніх

фахівців» (Львів, 2011 р.); «Модернизация системы профессионального образования на основе регулируемого эволюционирования» (Челябинск, 2012 р.); «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних відносин» (Кам'янець-Подільський, 2014 р.); Міжнародні наукові читання 2016 р. в музеї Б. Лятошинського в Житомирі» (Житомир, 2016 р.); всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Інноваційна професійно-технічна освіта: пошуки шляхів оновлення» (Донецьк, 2011, 2014 рр.), «Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до педагогічної дії» (Житомир, 2011 р.), «Особистість у сучасній освіті: проблеми навчання та розвитку» (Донецьк, 2014 р.); регіональних науково-практичних конференціях: «Психологічні та педагогічні проблеми педагогічної дії» (Київ, 2011 р.), «Педагогічна освіта і освіта дорослих у суспільстві знань» (Київ, 2015 р.); щорічних звітних наукових конференціях Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 15 одноосібних публікаціях, з яких 6 – у наукових фахових виданнях України в галузі психології, 1 – у періодичному науковому фаховому виданні іноземної держави, 1 – у періодичному науковому виданні, яке включене до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 336 найменувань (з них 11 – іноземною мовою) та 16 додатків на 47 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 262 сторінки. Основний зміст викладено на 181 сторінці. Робота містить 21 таблицю і 18 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, охарактеризовано стан дослідження проблеми, сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет дослідження, теоретико-методологічну основу і методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено дані про апробацію і впровадження результатів дослідження у практику, подано інформацію про структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні підходи у дослідженні асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів»** представлено аналітичний огляд основних підходів до досліджуваної проблеми в сучасній психологічній науці, розкрито сутність поняття «асертивна поведінка», обґрунтовано модель асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів; описано вікові особливості розвитку асертивної поведінки в учнів раннього юнацького віку та психологічні чинники її розвитку.

Теоретико-методологічний аналіз підходів до проблеми асертивної поведінки особистості дає підстави розглядати її як центральний компонент суб'єкта активності, конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії, феномен самоствердження, що характеризується повагою у ставленні до себе та до інших, відповідальністю за власні вчинки, позитивною відкритістю, впевненістю у собі, уміннями та навичками етичного спілкування з іншими (Л. Ф. Алексеева, Р. Альберті, С. Бішоп, М. Емонс, Л. Майкл, Є. П. Нікітін, Е. Роберт, А. Сальтер, Н. Є. Харламенкова та ін.).

Презентовано позицію учених щодо поведінки та вчинків особистості, які розглядаються через спектр пріоритетних цінностей, особистісних якостей, досвіду взаємодії у соціумі (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, С. Д. Максименко, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн та ін.).

Асертивна поведінка здебільшого розглядається науковцями як: здатність впевнено і з гідністю поводитись, відстоювати свої права, враховуючи права інших (В. П. Зінченко, Б. Г. Мещеряков, О. М. Степанов); як поведінка, що орієнтується на збереження психічного здоров'я у процесі взаємодії, формування комунікативної компетентності та встановлення гармонійного ставлення як до себе, так і до інших людей (Н. Ю. Ражина); як конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії, що дозволяє протистояти агресії та маніпуляції (О. В. Хохлова); як самоволодіюча поведінка, яку суб'єкт використовує під час адаптації внутрішніх і зовнішніх ресурсів для вирішення проблемної ситуації (В. А. Шамієва); як природна, чесна поведінка по відношенню до себе та інших людей з обов'язковою повагою до прав інших людей (С. А. Медведєва); як конструктивна взаємодія, що характеризується повагою у ставленні до себе та інших, розумінням власних цілей і того, до чого прагне партнер по спілкуванню, адекватною самооцінкою (О. Л. Мерзлякова).

Саме в цих дослідженнях виявлено спільні підходи до визначення асертивної поведінки як конструктивного способу міжособистісної взаємодії, що дозволяє протистояти агресії та маніпуляції, однак бути впевненим, відстоювати свої права, зважаючи на права інших людей, проявляти емоції та почуття і вміти ними управляти. Тому поняття асертивної поведінки особистості визначено як впевнену, позитивно спрямовану та соціально активну взаємодію людини з іншими, що базується на ціннісному ставленні до іншого та до себе, забезпечує досягнення значимої для особистості мети.

Констатовано актуальність розвитку асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів для майбутньої професійної діяльності у контексті положень щодо ціннісно-сміслових основ професійного самовизначення та професійної компетентності особистості (Л. М. Мітіна, Н. А. Побірченко, М. С. Пряхніков), професійних цінностей, моральних принципів професійної поведінки (В. О. Радкевич, В. А. Семиченко), мобільності, ініціативності, відповідальності, активності, принциповості кваліфікованих робітників (К. О. Абульханова-Славська, Р. С. Гуревич, В. Г. Кремень, Н. Г. Ничкало).

Формування асертивної поведінки у кожному віковому періоді має свої особливості. Ранній юнацький вік є сенситивним для розвитку в учнів асертивної поведінки завдяки подальшому становленню у них самосвідомості, світогляду; переосмисленню та визначенню пріоритетів у ціннісних орієнтаціях; зростанню соціальної активності; відповідальності за свої вчинки; регуляції поведінки на основі уже засвоєних моральних знань (І. В. Дубровіна, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, В. С. Мухіна, Р. Х. Шакуров та інші).

У результаті теоретичного аналізу розроблено модель асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів, яка дає змогу прогнозувати розвиток асертивної поведінки учнів, а також створити умови та оцінити ефективність і результативність програми розвитку асертивної поведінки (рис. 1).

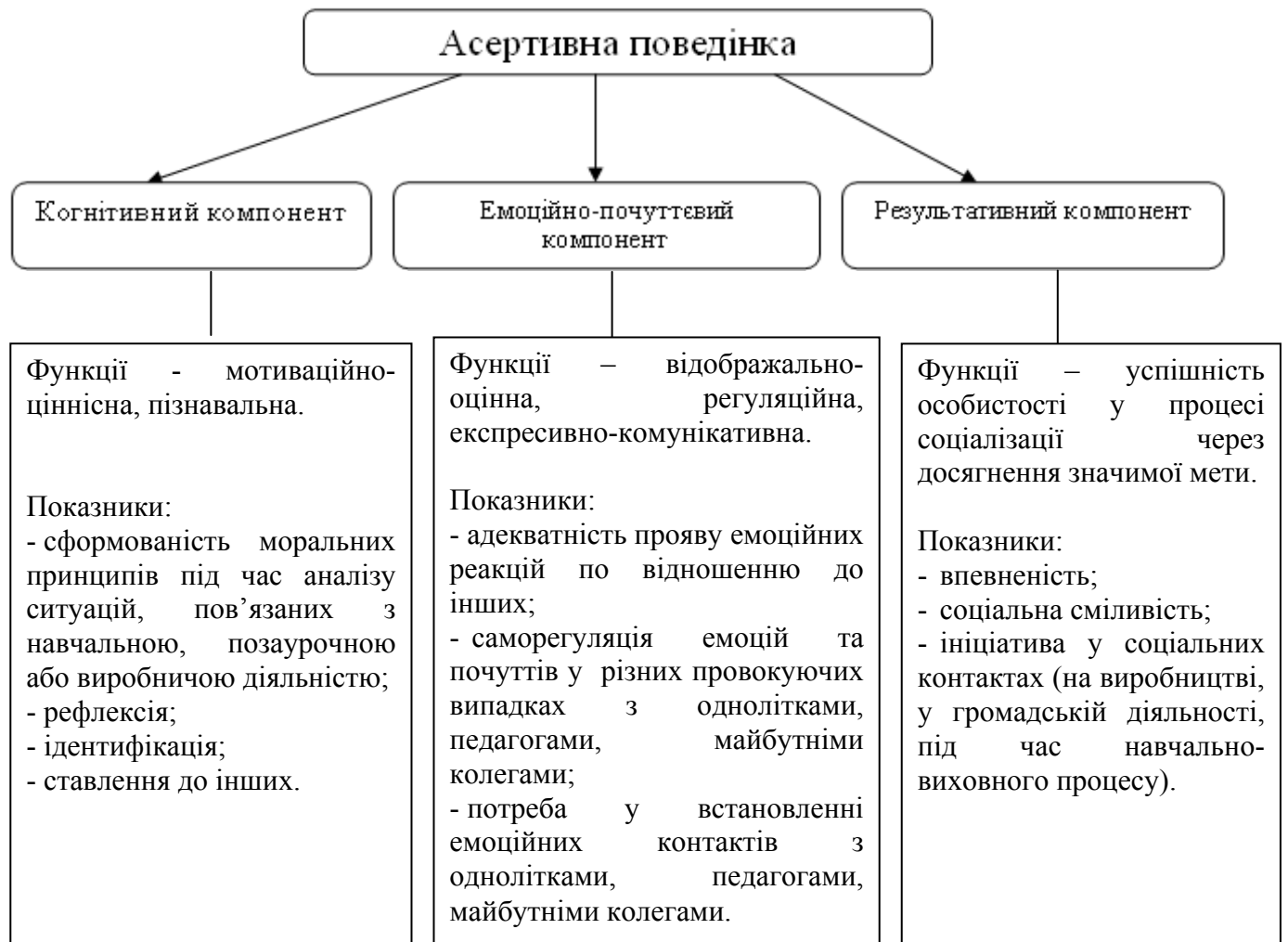

Рис.1. Модель асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів

На основі аналізу вікових особливостей учнів і специфіки навчально-виховного середовища професійно-технічних навчальних закладів було виділено внутрішні та зовнішні психологічні умови розвитку асертивної поведінки. Внутрішні умови пов'язані із забезпеченням розвитку та саморозвитку індивідуальних психологічних властивостей і якостей особистості учня, які обумовлюють вибір асертивної форми поведінки. Зовнішні умови втілюються у цілеспрямованому, системному психолого-педагогічному виховному впливі на особистість та створенні розвивального навчально-виховного середовища, завдяки яким відбувається розвиток асертивної поведінки учнів.

У другому розділі «Емпіричне дослідження особливостей асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів» обґрунтовано організаційно-методичні засади емпіричного дослідження особливостей асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів, описано відповідний психодіагностичний інструментарій; представлено особливості когнітивного, емоційно-почуттєвого та результативного компонентів асертивної поведінки, виявлено динаміку їх розвитку та психологічні чинники, що впливають на розвиток асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Констатувальний експеримент проводився на базі Державного навчального закладу «Полтавське вище міжрегіональне професійне училище» (колишня назва – Державний навчальний заклад «Полтавське вище міжрегіональне професійне училище ім. Героя Радянського Союзу Бірюзова С.С.»), Луцького центру професійно-технічної освіти, Житомирського професійного політехнічного ліцею, Державного навчального закладу «Житомирське вище професійне технологічне училище». Загальна кількість досліджуваних становила 300 учнів 1-3 курсів (1 курс – 100 учнів, 2 курс – 100 учнів, 3 курс – 100 учнів), з них 124 – жіночої статі, 176 – чоловічої статі. Дослідження здійснювалося упродовж 2010-2014 років.

Згідно з вищеподаною моделлю асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів вироблено покроковий алгоритм дослідження та підібрано психодіагностичний інструментарій. Для обчислення значень показників асертивної поведінки всі «сирі» бали за кожною складовою було переведено у Z-значення шкали нормального розподілу, що дозволило їх розподілити між 3 рівнями розвитку: при $Z < -0,5\sigma$ – низький рівень; при $-0,5\sigma \leq Z \leq +0,5\sigma$ – середній рівень; при $Z > +0,5\sigma$ – високий рівень.

Рівні сформованості когнітивного компоненту асертивної поведінки визначено за методикою діагностики загальної комунікативної толерантності (В. В. Бойко) – шкали 1, 4, 5, 9. Так, виявлено, що 33% учнів мають низький рівень розвитку когнітивного компоненту, 32% – середній, 35% – високий, тобто виявлено неоднозначні показники даного компоненту серед учнів. На це вказують результати показника розвитку ідентифікації себе з іншими людьми: високий рівень мають лише 34% учнів професійно-технічних навчальних закладів, середній рівень – 40%, низький – 26%. Ставлення до інших у 51% учнів має високий рівень, у 22% учнів – середній рівень, 27% – низький рівень, що свідчить про деяку сформованість власної позиції учнів стосовно інших людей. Сформованість моральних принципів у 29% досліджуваних учнів має високий рівень, у 20% – середній рівень, 51% – низький, який свідчить про існування проблеми в усвідомленні змісту суспільної моралі, що стосується характеру взаємин між людьми, моральної сутності людини, її призначення та норм поведінки. Таким чином, існує необхідність проведення для всіх учнів просвітницької, корекційно-розвивальної роботи в напрямі формування ціннісного ставлення до іншої людини, необхідності дотримання моральних вимог, які діють у суспільстві. Рефлексія в учнів представлена такими рівнями: 26% – високий рівень, 47% – переважаючий середній рівень, 27% – низький рівень, що вказує на існуючу необхідність у пізнанні учнями себе, своїх думок та мотивів поведінки. Аналіз особливостей розвитку ідентифікації показав кращу її сформованість на 1 та 3 курсах (43%), нижче рівень даного показника на 2 курсі (39%). Більшість учнів 1, 2 та 3 курсів мають високий рівень ставлення до інших – 44%, 53% та 48% відповідно, однак низький рівень сформованості моральних принципів: 1 курс – 52%, 2 курс – 55%, 3 курс – 58%. З'ясовано, що рефлексія в учнів характеризується середнім рівнем розвитку (відповідно 40% – 1 курс, 43% – 2 курс, 47% – 3 курс).

Дослідження емоційно-почуттєвого компоненту здійснено за методикою діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів (В. В. Бойко) – шкали 1, 2, 5. Встановлено, що 39% учнів мають низький рівень розвитку емоційно-

почуттєвого компоненту, 31% – середній рівень, 30% – високий. Виявлено, що переважаюча кількість учнів професійно-технічних навчальних закладів мають низький рівень розвитку цього компонента. Встановлено, що високий рівень здатності до саморегуляції емоцій та почуттів мають 36% досліджуваних, 29% – середній рівень, 35% – низький. Це свідчить про існуючу проблему серед учнів в саморегуляції емоційних станів під час міжособистісної взаємодії з іншими. Високий рівень способів адекватного прояву емоційних реакцій зафіксовано лише у 17% досліджуваних, середній рівень – у 32%, низький – у 51%. Це означає, що в учнів послаблений вольовий контроль над проявами своїх емоцій, внаслідок чого можуть відбуватися імпульсивні необмірковані вчинки негативного характеру. Потреба встановлювати емоційний контакт характеризується у 36% досліджуваних високим рівнем, у 35% та 29% відповідно середнім і низьким рівнем, що дає підставу вважати недостатньо сформованою потребу виражати необхідність ділитись з іншими своїми переживаннями та підтримувати емоційні зв'язки.

Результати дослідження емоційно-почуттєвого компоненту дозволяють констатувати низький рівень розвитку його в учнів 2 і 3 курсів (42% і 52%) та середній рівень розвитку в учнів 1 курсу, що складає 35%. Середній рівень розвитку саморегуляції емоцій та почуттів виявлено у досліджуваних 1 курсу (42%), для 2 та 3 курсів характерне переважання низького рівня (40% і 52%). Низький рівень способів адекватного прояву емоційних реакцій переважає на 1, 2, 3 курсах (46%, 56%, 48%). Виявлено високий рівень потреби встановлювати емоційний контакт в учнів 1 курсу (42%) та середній рівень в учнів 3 курсу (40%).

Дослідження розвитку результативного компоненту асертивної поведінки здійснювалося за трьома шкалами тесту впевненості у собі (В. Г. Ромек). Констатовано, що високий рівень розвитку результативного компоненту характерний для 26% досліджуваних, середній рівень – 48%, низький – 26%, тобто виявлено недостатній рівень розвитку даного компоненту. Високий рівень впевненості у собі встановлено у 28% досліджуваних, середній – у 47%, низький – у 25%. Виявлено, що 26% досліджуваних характеризуються високим рівнем соціальної сміливості, 51% – середнім рівнем, 23% – низьким рівнем. Ініціативу у соціальних контактах на високому рівні проявляють лише 26% учнів, середній рівень – 45%, низький – 29% досліджуваних. Дані результати вказують на те, що існують деякі труднощі у побудові учнями ефективної взаємодії на основі асертивної поведінки. Зафіксовано переважаючий середній рівень розвитку результативного компоненту на 1 та 3 курсі (45% та 38%) і низького рівня на 2 курсі (48%). Низький рівень впевненості у собі переважає в учнів 2 курсу (43%), середній рівень – в учнів 1 та 3 курсів (46% та 48%). Учням 1 та 3 курсів властиво переважання середнього рівня соціальної сміливості – 56% та 46%, 1 курсу – низького рівня (52%). Ініціатива у соціальних контактах на 2 курсі у досліджуваних характеризується низьким рівнем (46%), на 1 та 3 курсах – середнім рівнем (38% та 48%).

Узагальнені результати дослідження рівнів розвитку кожного компоненту асертивної поведінки представлено у таблиці 1.

Показники розвитку складових асертивної поведінки
в учнів професійно-технічних навчальних закладів (у %)

Компоненти/ рівні	Когнітивний	Емоційно- почуттєвий	Результативний
Низький	33	39	26
Середній	32	31	48
Високий	35	30	26
Разом	100%	100%	100%

Результати факторного аналізу емпіричних даних розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів дозволили виділити основні фактори, що здійснюють істотний вплив на досліджуване явище та підтвердити розроблену теоретичну модель. Виділена факторна модель пояснює 50,76% загальної дисперсії і складається з наступних факторів. Перший фактор відповідає когнітивній групі (19,956%) та складається з таких параметрів, як ідентифікація (0,787), рефлексія (0,749), ставлення до інших (0,730), сформованість моральних принципів (0,671). Другий фактор – емоційно-почуттєвий (18,297%) представлений такою групою параметрів, як адекватність прояву емоційних реакцій (0,658), саморегуляція емоцій та почуттів (0,655), потреба встановлювати емоційний контакт (0,546). Третій фактор – результативний (12,507%), якому властива така група параметрів, як соціальна сміливість (0,842), ініціатива у соціальних контактах (0,799) та впевненість у собі (0,628).

У результаті проведеного аналізу було встановлено кореляції, значимі на рівні «***» – $p \leq 0,001$: «сформованість моральних принципів – рефлексія» ($r=0,374^{***}$); «ставлення до інших – сформованість моральних принципів» ($r=0,379^{***}$); «ставлення до інших – рефлексія» ($r=0,483^{***}$); «ідентифікація – рефлексія» ($r=0,430^{***}$); «ідентифікація – сформованість моральних принципів» ($r=0,395^{***}$); «ідентифікація – ставлення до інших» ($r=0,396^{***}$); «соціальна сміливість – ініціатива у соціальних контактах» ($r=0,596^{***}$); «впевненість у собі – ініціатива у соціальних контактах» ($r=0,270^{***}$); «впевненість у собі – соціальна сміливість» ($r=0,409^{***}$); кореляції, значимі на рівні «**» – $p \leq 0,01$: «адекватність прояву емоційних реакцій – сформованість моральних принципів» ($r=0,171^{**}$); «адекватність прояву емоційних реакцій – потреба встановлювати емоційний контакт» ($r=0,160^{**}$); кореляції, значимі на рівні «*» – $p \leq 0,05$: «потреба встановлювати емоційний контакт – рефлексія» ($r=0,123^*$); «потреба встановлювати емоційний контакт – ідентифікація» ($r=0,119^*$); «саморегуляція емоцій та почуттів – ставлення до інших» ($r=0,128^*$); «саморегуляція емоцій та почуттів – потреба встановлювати емоційний контакт» ($r=0,121^*$); значимі зворотні кореляції: «ініціатива у соціальних контактах – потреба встановлювати емоційний контакт» ($r=-0,164^{**}$); «соціальна сміливість – потреба встановлювати емоційний контакт» ($r=-0,178^{**}$); «соціальна сміливість – саморегуляція емоцій та почуттів»

($r=-0,190^{***}$); «впевненість у собі – саморегуляція емоцій та почуттів» ($r=-0,226^{***}$), де r – значення коефіцієнта кореляції за Пірсоном.

За допомогою U-критерія Манна-Уїтні з'ясовано відсутність статистично значущих відмінностей у рівнях сформованості компонентів асертивної поведінки за статтю між хлопцями та дівчатами в професійно-технічних навчальних закладах: когнітивний компонент ($U=82$, $p>0,1$), емоційно-почуттєвий ($U=113$, $p>0,1$) та результативний компонент ($U=108$, $p>0,1$).

Підтверджено припущення про зв'язок умов навчально-виховного середовища професійно-технічного навчального закладу з розвитком компонентів асертивної поведінки учнів 1, 2 та 3 курсів професійно-технічних навчальних закладів за допомогою непараметричного методу H-критерію Крускала-Уолліса через оцінку відмінностей між трьома вибірками за рівнем розвитку асертивної поведінки. Виявлено статистично значущі відмінності в учнів 1, 2 та 3 курсів за рівнем сформованості когнітивного компоненту ($H=0,025^*$, $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого компоненту ($H=0,002^{**}$, $p\leq 0,01$) та результативного компоненту ($H=0,000^{***}$, $p\leq 0,001$), що дозволяє зробити висновок про відмінності у розвитку компонентів асертивної поведінки між групами досліджуваних, які навчаються на різних курсах професійно-технічних навчальних закладів.

Виявлені особливості розвитку асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів було покладено в основу розробки програми розвитку асертивної поведінки в учнів у навчально-виховному середовищі професійно-технічного навчального закладу та дало підстави визначитись з найбільш актуальними напрямками створення психологічних умов розвитку асертивної поведінки учнів у системі професійно-технічної освіти.

У третьому розділі «**Програма розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів**» розроблено та обґрунтовано програму розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів, проаналізовано результати ефективності створених психологічних умов, представлено методичні рекомендації щодо впровадження програми розвитку асертивної поведінки учнів у систему професійно-технічної освіти.

Виявлені під час констатувального етапу дослідження особливості асертивної поведінки учнів враховано під час формувального експерименту у розробленій програмі, метою якої є розвиток асертивної поведінки учнів під час їх навчання у професійно-технічному навчальному закладі. Загалом у формувальному експерименті взяли участь 50 учнів I-II курсів віком від 14 до 16 років. Для реалізації програми розвитку асертивної поведінки було створено експериментальну групу – 25 осіб, з них 12 хлопців і 13 дівчат та контрольну групу – 25 осіб, з них 11 хлопців і 14 дівчат.

Основними складовими програми є факультативний курс з розвитку самопізнання, самоповаги та піднесення власної честі і гідності, соціально-психологічний тренінг з розвитку асертивної поведінки, індивідуальне психологічне консультування та індивідуальна корекційна робота з учнями (рис. 2).

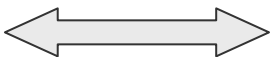
Психологічні умови розвитку асертивної поведінки		
Внутрішні		
Механізми впливу: внутрішня мотивація до саморозвитку, самопізнання, рефлексія, ідентифікація, сформовані моральні принципи, здатність до саморегуляції емоцій, почуттів, впевненість у собі, соціальна сміливість та ініціатива у соціальних контактах	Принципи програми: принцип системного розвитку особистості; принцип наступності етапів і завдань (від самопізнання до саморегуляції поведінки); принцип суб'єкт-суб'єктних, партнерських відносин; принцип рівного права кожного учасника висловлювати свою думку, виражати свої емоції, почуття, пропозиції; принцип довіри, щирості, поваги честі та гідності один одного; принцип відповідальності; принцип конструктивності; принцип рефлексивності	
	1 блок: Факультативний курс для учнів з розвитку самопізнання, самоповаги та піднесення власної честі і гідності	
Набутий особистий досвід: базові практичні навички використання асертивної поведінки в різних життєвих ситуаціях	Методи, техніки роботи	інформаційне повідомлення, дискусія, міні-лекція, метод когнітивних карт, SWOT-аналіз, психологічний колаж, концепт карти проблемних ситуацій, мозковий штурм, робота в мікрогрупах, рольові ігри, асоціативний ряд тощо
	Функції	формування психологічних знань учнів про свою особистість, її унікальність та неповторність, розкриття значення морально-етичних цінностей для сучасного суспільства, створення умов для самопізнання та самоусвідомлення наслідків своїх вчинків, успішної соціалізації учнів
	2 блок: Соціально-психологічний тренінг з розвитку асертивної поведінки учнів	
	Методи, техніки роботи	мозковий штурм, рольові ігри, міні-лекції, інформаційні повідомлення, психомалюнок, психогімнастики-рухавки, моделювання проблемних ситуацій тощо
	Функції	розкриття зв'язку між мотивами, потребами, цінностями та установками і їх впливом на поведінку, актуалізація важливості дотримання моральних принципів та асертивних вчинків у житті, розвиток емоційної гнучкості та саморегуляції у вияві емоцій та почуттів, розвиток навичок асертивної поведінки учнів
	3 блок: Індивідуальна корекційна робота, індивідуальне психологічне консультування учнів	
	Функції	надання допомоги учням, які демонструють стійкі труднощі у набутті навичок асертивної поведінки та потребують додаткового їх відпрацювання; підтримка особливо мотивованих учнів на подальшу ефективну професійну самопрезентацію, досягнення більш високого соціального статусу

Рис. 2. Психологічні умови розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів

Представлені зовнішні та внутрішні умови розвитку асертивної поведінки є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Вплив внутрішніх умов на розвиток особистості та перехід їх в зовнішнє вираження (процес переходу внутрішнього у зовнішнє) формує в учня нове ставлення до оточуючих його людей. Внутрішній світ учня, модель його поведінки збагачується та змінюється через вплив зовнішніх умов (процес переходу зовнішнього у внутрішнє), що представляють визначену систему форм і методів роботи.

Факультативний курс для учнів з розвитку самопізнання, самоповаги та піднесення власної честі і гідності (тривалістю 25 годин, 10 занять по 2-3 години) було спрямовано на розширення психологічних знань учнів про себе та інших; самоаналіз учнями власної поведінки на основі моральних принципів, сформованих у суспільстві; розкриття основного призначення асертивної поведінки для міжособистісної взаємодії.

Соціально-психологічний тренінг з розвитку асертивної поведінки учнів передбачав 47 годин – 23 заняття тривалістю від 115 до 145 хв., при режимі роботи 1-2 заняття на тиждень. Тренінгові заняття для учнів експериментальної групи включали модулі, які відповідають компонентам асертивної поведінки. Основними завданнями тренінгу було: сприяння усвідомленню учнями важливості дотримання моральних норм та принципів, які існують у суспільстві, розумінню індивідуально-психологічних особливостей інших людей; розвиток рефлексії, навичок керування своїми емоціями та почуттями, їх адекватному прояву відповідно до ситуації та в соціально прийнятні способи; розвиток критичності мислення і протистояння агресії та маніпуляціям через асертивну поведінку; встановлення учнями професійно-технічних навчальних закладів соціальних контактів, сприяння вияву ініціативи.

Індивідуальне психологічне консультування та індивідуальну корекційну роботу було передбачено для учнів зі стійкими труднощами у набутті навичок асертивної поведінки та які потребують додаткового їх відпрацювання, а також для тих, хто особливо мотивований на подальшу ефективну професійну самопрезентацію.

Результати формувального експерименту підтвердили ефективність впровадження програми розвитку асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів. Аналіз динаміки змін в експериментальній групі за рівнями компонентів асертивної поведінки у відсотковому розподілі показав, що результати когнітивного компоненту асертивної поведінки в учнів експериментальної групи на початку характеризуються так: високий рівень – 32% досліджуваних учнів, середній – 31%, низький – 37%, а після проведення формувального експерименту високий рівень виявлено у 54% досліджуваних. Суттєві зміни спостерігаємо і в розвитку емоційного-почуттєвого компоненту: на констатувальному етапі виявлено низький рівень у 40% досліджуваних, показники середнього та високого рівня – 29% та 31% відповідно, а після формувального експерименту – переважаючим є високий рівень емоційно-почуттєвого компоненту (66% учнів). Результативному компоненту асертивної поведінки за результатами констатувального експерименту характерні середній та високий рівні (46% та 35%), а після проведення формувального експерименту – високий рівень розвитку результативного компоненту складає 74% досліджуваних. Додатково для визначення ефективності проведеної роботи було

використано дані спостереження за досягненнями учасників упродовж їх участі в соціально-психологічному тренінгу та факультативному курсі; результати вихідного анкетування, щоденників самоаналізу, визначення особистісних змін учнів за допомогою експертної оцінки. Це підтвердило позитивні зміни в напрямі частіших проявів учнями впевнених, асертивних вчинків, в яких спостерігається повага людської гідності, честі та толерантне ставлення до інших людей. Зменшились показники частоти проявів вчинків, в яких учні проявляли агресивні дії, маніпулювали, ображали та принижували честь і гідність інших.

Порівняння отриманих результатів, виміряних у контрольній та експериментальних групах після перебування у різних умовах було проведено за допомогою Т-критерію Вілкоксона. Виявлено статистично значущі зрушення в експериментальній групі майже за всіма показниками: «ідентифікація» ($T=3,773^{***}$), «ставлення до інших» ($T=2,208^*$), «сформованість моральних принципів» ($T=2,629^{**}$), «рефлексія» ($T=4,181^{***}$), «саморегуляція емоцій та почуттів» ($T=3,493^{***}$), «адекватність прояву емоційних реакцій» ($T=2,776^{**}$), «впевненість у собі» ($T=4,373^{***}$), «соціальна сміливість» ($T=4,396^{***}$), «ініціатива у соціальних контактах» ($T=2,601^{**}$). Лише «потреба встановлювати емоційний контакт» ($T=-1,867$) не мала статистично значущої тенденції (позначка «***» означає статистичну значущість $p \leq 0,001$; «**» означає статистичну значущість $p \leq 0,01$; позначка «*» – $p \leq 0,05$; без зірочки відображено рівень достовірності $p \leq 0,1$ значень Т-критерія Вілкоксона).

У контрольній групі робота з розвитку асертивної поведінки в учнів мала епізодичний, фрагментарний характер (деякими класними керівниками під час проведення виховних годин для учнів було розглянуто питання попередження конфліктів у середовищі навчального закладу, а практичними психологами і соціальними педагогами – виготовлено інформаційні буклети з попередження та вирішення конфліктних ситуацій у навчально-виховному процесі або проведено заняття щодо формування толерантності, впевненості у собі), що не забезпечувало повноцінного створення системи психологічних умов, сприятливих для розвитку асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів. За Т-критерієм Вілкоксона у контрольній групі виявлено статистично значуще зрушення лише за одним показником – «соціальна сміливість» ($T=2,192^*$), що свідчить про те, що в даній групі значущої динаміки розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів не відбулося.

Отже, отримані результати дали можливість підтвердити ефективність програми розвитку асертивної поведінки через реалізацію факультативного курсу з розвитку самопізнання, самоповаги та піднесення власної честі й гідності, соціально-психологічного тренінгу з розвитку асертивної поведінки, індивідуального психологічного консультування та індивідуальної корекційної роботи з учнями професійно-технічних навчальних закладів.

Ключові моменти реалізації зазначеної програми оформлено у вигляді методичних рекомендацій для педагогічних працівників та практичних психологів професійно-технічних навчальних закладів. Основними напрямками психолого-педагогічної роботи з розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів визначено: впровадження у освітній процес традиційних та

інноваційних форм і методів гуманістично-орієнтованого спрямування; забезпечення сприятливого психологічного клімату в групах через суб'єкт-суб'єктні, партнерські відносини, підтримку рівного права кожного учасника висловлювати свою думку, виражати свої емоції, почуття, пропозиції; повагу честі та гідності один одного; проведення просвітницької роботи щодо важливості асертивної поведінки для успішної соціалізації учнів; організацію відповідних корекційно-розвивальних заходів із відпрацювання навичок асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів тощо.

ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретико-емпіричних результатів дослідження психологічних умов розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладах дає підстави зробити такі висновки:

1. Асертивну поведінку учнів професійно-технічних навчальних закладів визначено як впевнену, позитивно спрямовану та соціально активну взаємодію з іншими, що базується на ціннісному ставленні до іншого та до себе, забезпечує досягнення значимої для особистості мети. З'ясовано, що асертивна поведінка сприяє становленню високодуховної та конкурентоспроможної молоді, що є актуальною вимогою роботодавців на сучасному ринку праці.

Побудовано модель асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів, що включає такі компоненти: когнітивний (представлений показниками: сформованість моральних принципів, рефлексія, ідентифікація, ставлення до інших); емоційно-почуттєвий (показники: саморегуляція емоцій та почуттів, адекватність прояву емоційних реакцій, потреба встановлювати з іншими емоційні контакти); результативний (показники: впевненість у собі, соціальна сміливість, ініціатива у соціальних контактах).

Виділено провідні психологічні умови розвитку асертивної поведінки учнів: внутрішні умови – пов'язані із забезпеченням розвитку і саморозвитку індивідуальних психологічних властивостей та якостей особистості учня, які обумовлюють вибір асертивних форм поведінки; зовнішні умови – втілюються у цілеспрямованому, системному психолого-педагогічному виховному впливі на особистість та створенні розвивального навчально-виховного середовища.

2. Підтверджено багатофакторну структуру асертивної поведінки, визначено її показники та взаємозв'язки між ними. Виявлено статистично значущі кореляції між «сформованістю моральних принципів – рефлексією»; «ставленням до інших – сформованістю моральних принципів»; «ставленням до інших – рефлексією»; «ідентифікацією – рефлексією»; «ідентифікацією – сформованістю моральних принципів»; «ідентифікацією – ставленням до інших»; «адекватністю прояву емоційних реакцій – сформованістю моральних принципів»; «адекватністю прояву емоційних реакцій – потребою встановлювати емоційний контакт»; «соціальною сміливістю – ініціативою у соціальних контактах»; «впевненістю у собі – ініціативою у соціальних контактах»; «впевненістю у собі – соціальною сміливістю». З'ясовано значимі зворотні кореляції між «ініціативою у соціальних контактах – потребою встановлювати емоційний контакт»; «соціальною сміливістю – потребою встановлювати емоційний контакт»; «соціальною сміливістю –

саморегуляцією емоцій та почуттів»; «впевненістю у собі – саморегуляцією емоцій та почуттів».

Отримані в ході дослідження статистично значущі відмінності за рівнем сформованості когнітивного, емоційно-почуттєвого та результативного компонентів асертивної поведінки в учнів першого, другого та третього курсів професійно-технічних навчальних закладів, дозволяють зробити висновок про відмінності у розвитку компонентів асертивної поведінки між групами досліджуваних та підтверджують необхідність створення спеціальних психологічних умов для розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів. Встановлено відсутність статистично значущих відмінностей у рівнях сформованості компонентів асертивної поведінки за статтю між хлопцями та дівчатами, які навчаються у професійно-технічних навчальних закладах.

3. Розроблено та апробовано програму розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів, яка сприяла розширенню психологічних знань учнів щодо важливості асертивних вчинків у житті, розвитку емоційної гнучкості та саморегуляції у вияві емоцій та почуттів, відпрацюванню навичок асертивної поведінки учнів, розумінню значення морально-етичних цінностей для сучасного суспільства. Доведено ефективність програми розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів, що виявляється у позитивних змінах у рівнях сформованості всіх компонентів асертивної поведінки: збільшилась кількість учнів із високим та середнім рівнями розвитку когнітивного, емоційно-почуттєвого та результативного компонентів, зменшилась кількість учнів із низьким рівнем розвитку даних компонентів.

4. Розроблено методичні рекомендації для психологів та педагогічних працівників щодо створення сприятливих психологічних умов розвитку асертивної поведінки учнів у професійно-технічному навчальному закладі. Основними напрямками психолого-педагогічної роботи з розвитку асертивної поведінки визначено: впровадження у навчально-виховний процес традиційних та інноваційних форм і методів гуманістично-орієнтованого виховання; забезпечення сприятливого психологічного клімату в групах через суб'єкт-суб'єктні, партнерські відносини, підтримку рівного права кожного учасника висловлювати свою думку, виражати свої емоції, почуття, пропозиції; повагу честі та гідності один одного; проведення просвітницької роботи щодо важливості асертивної поведінки для успішної соціалізації; організацію відповідних корекційно-розвивальних заходів із відпрацювання навичок асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів тощо.

Здійснене дисертаційне дослідження не охоплює всіх аспектів проблеми психологічних умов розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів. Подальшими перспективними напрямками дослідження є поглиблене вивчення впливу сім'ї на розвиток асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів; вивчення потенційних можливостей асертивної поведінки для розвитку лідерських якостей в учнів професійно-технічних навчальних закладів тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Глубока І. О. Асертивна поведінка як одна з основних складових конкурентоздатної й успішної професійної кар'єри учнівської молоді / І.О. Глубока // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2012. – №1. – С. 172–178.
2. Глубока І.О. Оптимізація процесу соціалізації учнівської молоді професійно-технічних навчальних закладів через створення умов для розвитку асертивної поведінки / І. О. Глубока // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Т. 11. – Вип.9. – К.: Фенікс, 2014. – С.207–218.
3. Глубока І.О. Особливості розвитку показників асертивної поведінки за результатами констатувального етапу дослідження / І.О. Глубока / Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журн. – 2015. – №4–5. – С. 87–94.
4. Глубока І. О. Реалізація психолого-педагогічної програми з розвитку асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів / І. О. Глубока // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. – дод. 2 до вип. 36. – К. : Гнозис, 2015. – С.192–197.
5. Глубока І. О. Роль асертивної поведінки в успішній соціальній адаптації учнів професійно-технічних навчальних закладів / І. О. Глубока // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. – Т. І (13). – дод. 2 до вип. 35. – К. : Гнозис, 2015. – С. 117–122.
6. Глубока І. О. Соціально-психологічний тренінг для учнів професійно-технічних навчальних закладів з розвитку асертивної поведінки / І. О. Глубока // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. – Т. V (65). – дод. 1 до вип. 36. – К. : Гнозис, 2015. – С. 124–130.
7. Gluboka I. O. Diagnostics of development of the assertive behaviour students of vocational educational establishments / I. O. Gluboka // Journal «European humanities studies: State and Society / Europejskie studia humanistyczne: Państwo i Społeczeństwo». – Poland. – Issue 2. – 2016. – С.74–82.
8. Глубока І. О. Особливості створення психологічних умов розвитку асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів / І. О. Глубока // Науковий журнал «Молодий вчений». – № 5 (32). –2016. - с. 548–552.
9. Глубока І. О. Асертивна поведінка як один із ефективних шляхів попередження та вирішення конфліктів в учнів професійно-технічних навчальних закладів / І. О. Глубока // Інноваційна професійно-технічна освіта: пошуки шляхів оновлення: матеріали II-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Донецьк, 23-27 травня 2011 р.) / Ін-т післядиплом. освіти інж.-педаг. працівників У-ту менеджм. освіти. – Д. : ДІПОПП УМО, 2011. – С. 69–73.
10. Глубока І. О. Психолого-педагогічні умови розвитку асертивної поведінки в учнівської робітничої молоді / І. О. Глубока // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 20-21 трав. 2011 р. - Ж. : ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С.153–156.
11. Глубока І. О. Психологічні чинники розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів / І. О. Глубока// Психологічні та педагогічні проблеми педагогічної дії : зб. наук. праць : у 2-х ч. – Ч.2 / за наук. ред. Л. О. Хомич, О. М. Ігнатович. – Харків : НТУ «ХПІ», 2012. – С. 37–44.

12. Глубокая И. А. Развитие асертивного поведения – одно из условий формирования будущего квалифицированного рабочего / И. А. Глубокая // Модернизация системы профессионального образования на основе регулируемого эволюционирования: материалы XI Межд. научно-практ. конф.; отв. ред. Д.Ф. Ильясов. – у 5 ч. – Ч.5. – М.; Челябинск: изд-во ЧИППКРО, 2012. – С. 16–19.
13. Глубока І. О. Гармонізація стосунків педагогів та учнів професійно-технічних навчальних закладів через взаємну повагу та піднесення їх цінності, честі та гідності / І. О. Глубока // Особистість у сучасній освіті: проблеми навчання та розвитку: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. / Ін-т післядиплом. освіти інж.-пед. працівників, ДВНЗ «Ун-т менеджм. освіти» НАПН України, 14-15 трав. 2014р. – Д.: ІПО ІПП ДВНЗ «УМО», 2014. – С.64–67.
14. Глубока І. О. Дослідження особливостей розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів. / І. О. Глубока // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конфер. / [за ред.; С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої], 24-25 квіт. 2014р. – Кам.-Поділ., 2014. – С.135–138.
15. Глубока І.О. Нова філософія навчально-виховної діяльності педагога професійно-технічного навчального закладу у контексті інтеграційних процесів у Європейський освітній простір / І.О. Глубока // Митець – культура – виміри часу. Міжнародні наукові читання 2016 в музеї Б.Лятошинського в Житомирі: зб. статей / [ред.-упоряд. Л.М. Єршова, К.І. Новоселецький]. – Ж.: Вид-во О.О. Євенок, 2016. – С.246–254.

АНОТАЦІЇ

Нагаєвська І.О. Психологічні умови розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2017.

Дисертаційне дослідження присвячено вивченню психологічних умов розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів. Розроблено й представлено модель асертивної поведінки, що включає такі компоненти: когнітивний, емоційно-почуттєвий, результативний. З'ясовано, що провідними психологічними умовами розвитку асертивної поведінки учнів є внутрішні умови – пов'язані із забезпеченням розвитку та саморозвитку індивідуальних психологічних властивостей та якостей особистості учня, які обумовлюють вибір асертивних форм поведінки та зовнішні умови – втілюються у цілеспрямованому, системному психолого-педагогічному виховному впливі на особистість та створенні розвивального навчально-виховного середовища, завдяки яким відбувається розвиток асертивної поведінки.

Висвітлено організаційно-методичні засади емпіричного дослідження асертивної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів, представлено інструментарій для комплексної діагностики рівня розвитку асертивної поведінки. Подано аналіз результатів емпіричного дослідження рівня

розвитку компонентів асертивної поведінки за емпіричними показниками, визначено зв'язки між компонентами асертивної поведінки та їх вплив один на одного. Розроблено й апробовано програму розвитку асертивної поведінки в учнів професійно-технічних навчальних закладів, що включала соціально-психологічний тренінг з розвитку асертивної поведінки, факультативний курс з розвитку самопізнання, самоповаги та піднесення власної честі і гідності, індивідуальне психологічне консультування, індивідуальну корекційну роботу з учнями.

Ключові слова: асертивна поведінка, асертивність, учні, професійно-технічні навчальні заклади, розвиток, психологічні умови.

Нагаевская И.А. Психологические условия развития асертивного поведения в учащихся профессионально-технических учебных заведений. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2017.

Диссертационное исследование посвящено изучению психологических условий развития асертивного поведения учащихся профессионально-технических учебных заведений. Разработана и представлена модель асертивного поведения, включающая такие компоненты: когнитивный, эмоционально-чувственный, результативный. Выяснено, что ведущими психологическими условиями развития асертивного поведения учащихся являются внутренние условия – связанные с обеспечением развития и саморазвития индивидуальных психологических свойств и качеств личности учащегося, которые обуславливают выбор асертивной формы поведения и внешние условия – воплощаются при целеустремленном психолого-педагогическом воспитательном влиянии на личность и создании развивающей среды для развития асертивного поведения.

Отражены организационно-методические основы диагностического исследования психологических условий, представлен инструментарий для комплексной диагностики уровня развития асертивного поведения учащихся. Подан анализ результатов эмпирического исследования уровня развития компонентов асертивного поведения, определены связи между компонентами асертивного поведения и их взаимовлияние. Разработано и апробировано программу развития асертивного поведения для учащихся профессионально-технических учебных заведений, что включает социально-психологический тренинг по развитию асертивного поведения, факультативный курс по развитию самопознания, самоуважения и утверждения собственной чести и достоинства, индивидуальное психологическое консультирование, индивидуальную коррекционную работу с учащимися.

Ключевые слова: асертивное поведение, асертивность, учащиеся, профессионально-технические учебные заведения, развитие, психологические условия.

Nahaievska I. O. Psychological conditions of the vocational educational establishments' pupils' assertive behaviour development. – Manuscript.

The dissertation for a Candidate Degree in Psychology, specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the psychological conditions of the vocational educational establishments' pupils' assertive behaviour development study. Vocational educational establishments' pupils' assertive behaviour is presented as a confident, positively oriented and socially active interaction with others, which is based on value attitude to the other and self-attitude, provides significant for a personality goal achievement.

The model of assertive behaviour is developed and presented. It includes such components: cognitive (indicators: moral principles formation, reflection, identification, attitude to others); emotional-affective (indicators: self-regulation of emotions and feelings, emotional reactions' displays adequacy, need of emotional interconnection with others); resultant (indicators: self-confidence, social boldness, initiative in social contacts). It is ascertained, that leading psychological conditions of pupils' assertive behaviour are internal conditions – related with the providing of individual psychological features and qualities of pupil's personality development and self-development which cause the choice of assertive behaviour forms, and external conditions – realized in purposeful, systemic psycho-pedagogical educational influence on the personality and creation of developmental teaching and educational environment, due to which the assertive behaviour development takes place.

Organizational-methodic basis of psychological conditions of the vocational educational establishments' pupils' assertive behaviour development diagnostic research are elucidated, the instruments for assertive behaviour development level complex diagnostics are presented. The analysis of assertive behaviour components' development level empiric research results by the empiric characteristics is given; the correlations between assertive behaviour components and their influence on each other are defined.

The vocational educational establishments' pupils' assertive behaviour development program is worked out. It included social-psychological training for the assertive behaviour development, facultative course for the development of self-cognition, self-respect and own honour and virtue raising, individual psychological consulting, individual correction work with pupils.

The vocational educational establishments' pupils' assertive behaviour development program's effectiveness is proved. It is displayed in positive changes of all assertive behaviour components' formation: the number of pupils with high and mean levels of cognitive, emotional-affective and resultant components increased; the number of pupils with low level of these components decreased.

Key words: assertive behaviour, assertiveness, pupils, vocational educational establishments, development, psychological conditions.